

تاریخچه انتشار کتابشناسی در غرب

رکن الدین احمدی لاری^۱

چکیده

با پیدایش چاپ در قرن پانزدهم، کتابشناسیهای متعددی به وجود آمد. پایگاه کتابشناسی، آلمان و نخستین فردی را که دست به تهیه کتابشناسی کتابهای چاپی زد کنراد گسز ذکر کرده‌اند. پیدایش کتابشناسیهای ملی به قرن شانزدهم، ورشد کتابشناسیهای موضوعی به قرن هفدهم نسبت داده می‌شود. فهرست کتابخانه‌های عمومی قرن هیجدهم و نیز فهرست کتابخانه‌های دوستداران کتاب نیز بر این روند تأثیر داشته است. در قرن نوزدهم فرانسویان با انتشار نشریات ادواری کتابشناسی در پیشرفت آن نقش عمده داشته و امریکائیان دست به تدوین نخستین نمایه‌نامه جامع مقالات نشریات ادواری زدند. در قرن بیستم نیز امریکائیان در این زمینه نقش اساسی‌تری را به خود اختصاص داده‌اند.

کتابشناسی به طور حتم قدمتی کمتر از نوشتن دارد. نوشته‌ها مدتها قبل از این که فهرستی از آنها تهیه شود، وجود داشته است. البته نباید چاپ کتاب را به عنوان تنها عامل اساسی در تدوین کتابشناسیها در نظر گرفت. چاپ باعث گسترش روزافزون کتاب شد، ولی می‌دانیم که ابن ندیم در قرن چهارم هجری (مطابق با دهم میلادی) نخستین کسی بود که فهرستی از کتابهای خطی را تهیه کرد. ناگفته نماند که قبل از کتابشناسیها، فهرستهای کتابخانه‌ای از جمله فهرست کتابخانه آشوریانی پال، نخستین کتابخانه شناخته شده در جهان، وجود داشته است. بنابراین فهرستهای کتابخانه‌ای را می‌توان به عنوان نخستین صورت سیاهه‌برداری از کتاب به حساب آورد.

اختراع چاپ، پیدایش کتابشناسیهای واقعی را فراهم آورد، زیرا تعداد کتابها روبه‌فزونی نهاد و نیاز به آشنائی پیش از خرید کتاب افزایش یافت. در آغاز چاپ، کتابها فاقد عنوان بود.

(^۱) عضو هیأت علمی گروه کتابداری دانشگاه شیراز.

این امر مانع سیاهه برداری از آنها می شد. حدود یک دهه بعد از آغاز چاپ، عنوانها بر کتابها ظاهر شد و نوشتن تاریخ چاپ^۱ (Schneider, ۱۹۳۴) رواج یافت. درج تاریخ چاپ نیز می توانست به تهیه کتابشناسیها مدد رساند. چاپگران و دلالان کتاب نقش خود را در زمینه کتابشناسی با تبدیل آگهیها و پوستره های تجاری کتاب به فهرستهای واقعی به منصه ظهور رساندند. این کار که چیزی جز در همکرد فهرستهای چاپگران نبود در آثار استرن و مایکل^۲ که برای نمایشگاه فصلی شهرهای فرانکفورت و لایپزیک تهیه شده بود، به خوبی نمایان است. این دو شهر به عنوان مراکز تجارت کتاب آلمان معرفی شد. فهرست کتابها که در ابتدا با سرمایه شرکت های خصوصی تهیه می شد، بعدها با سرمایه و تحت نظارت نمایندگان دولت در این دو شهر به چاپ رسید^۳. علت اینکه نمایشگاه شهر فرانکفورت بیش از سایر شهرهای آلمان و اروپا از شهرت برخوردار است، اینست که این شهر در ساحل رود ماین و نزدیک شهر ماینس، یعنی محل اختراع چاپ واقع شده است. چاپگر - ناشران با کتابهای خود به شهر فرانکفورت آمده و در خیابانی که به «خیابان کتاب»^۴ شهرت دارد گردهم آمدند. مثلاً در ۱۵۶۹ هفده کتابفروش فرانکفورتی، سه کتابفروش ونیزی، چهار کتابفروش لیدنی و پنج کتابفروش ژنوی در نمایشگاه کتاب فرانکفورت شرکت کردند. این امر در مورد لایپزیک نیز صدق می کند^۵. این مرحله از تجارت کتاب در آلمان را می توان به عنوان نقطه انتشار کتابشناسی در کشورهای غربی به حساب آورد. بر این اساس، آلمان، مهد چاپ را می توان خاستگاه کتابشناسی نیز قلمداد کرد.

در ۱۵۴۵ کنراد گسز، پزشک و طبیعی دان آلمانی که به عنوان «پدر کتابشناسی» در غرب شناخته می شود^۶ در اثر خود با عنوان کتابشناسی جهانی^۶ تمام آثار محققانه ای را که به زبانهای لاتین، عبری و یونانی تهیه شده بود گردآوری کرد. این اثر، علاوه بر درج اطلاعات کتابشناختی، حاوی مختصری از سرگذشتنامه نویسندگان آثار نیز بود. این کار تا مدت ها به

عنوان یک روش توسط سایر تدوین کنندگان کتابشناسیها مورد تقلید قرار گرفت. درج سرگذشتنامه در نخستین کتابشناسیهای ملی نیز رایج بوده است.^۷ اثر گسز، مانند آثار کلس و گئورگ دراد^۸، متکی بر فهرست نمایشگاههای کتاب نبود. آثار این دو در ۱۶۱۰ و ۱۶۱۱ در فرانکفورت و ماین به چاپ رسید.

کتابشناسی ملی در نیمه دوم قرن شانزدهم در خارج از آلمان منتشر شد. کتابشناسی ملی ایتالیا توسط فرانچسکو دانی در ۱۵۵۰ در ونیز به چاپ رسید.^۹ در انگلستان جان بیل فهرست بریتانیا را به چاپ رساند.^{۱۰} بعد از او آندرو مانسل، کتابفروش لندنی فهرست کتابهای چاپی زبان انگلیسی را پدید آورد.^{۱۱} در فرانسه لاکروی و دووردیه کتابشناسی فرانسه را به چاپ رساندند.^{۱۲}

در قرن هفدهم، کتابشناسی بیشتر مورد توجه قرار گرفت. فهرست نمایشگاههای کتاب همچنان منتشر می‌شد، اما این فهرستها بر آثار ملی کشورها تأکید داشت. در این دوران آثار دراد را می‌توان به عنوان نقطه پایان رشد کتابشناسی در آلمان قلمداد کرد، زیرا جنگهای سی ساله (۱۶۱۸-۱۶۴۸) روند انتشار کتابشناسی در آلمان را به گونه‌ای منفی تحت تأثیر قرار داد. بعد از پایان جنگ نظریه لاینیتس^{۱۳}، مبنی بر گردآوری آثار چاپی و انتشار آن به صورت ادواری در آلمان مورد قبول واقع نگردید. وی معتقد بود که این فهرستها باید هر شش ماه یکبار منتشر شود.^{۱۴} این نظریه در سایر کشورها مورد توجه قرار گرفت. در انگلستان اثر رابرت کلاول با فهرست دوره‌ای^{۱۵} به عنوان طرحی نومورد توجه واقع شد. در فرانسه راهبی به نام ژاکوب دو سنت چارلز، در اثر خود با نام کتابشناسی پاریس^{۱۶} روش آلمانیها را که صرفاً متکی بر عنوان بود بهبود بخشید. وی در این اثر یادداشت‌هایی نقدگونه به همان صورتی که لاینیتس قصد داشت در کتابشناسی خود درج کند به عنوانها افزود. در این دوران بهترین

کتابشناسی ملی در کشور اسپانیا منتشر شد. این اثر توسط نیکلاس آتونو و با عنوان کتابشناسی اسپانیا^{۱۷} منتشر شد. اثر دیگری که توسط دیه گو باربوسا کادو در کشور پرتغال بوجود آمد، همتای کتابشناسی اسپانیا قلمداد می شود^{۱۸}.

نخستین کتابشناسی انتقادی در آلمان توسط یک زبان‌شناس به نام یوهان هالرفورد منتشر شد^{۱۹}. در این دوران واژه کتابشناسی هم ردیف کتابخانه و فهرست شناخته شده و اطلاعات سرگذشته‌های از بیشتر کتابشناسیها حذف گردید^{۲۰}.

در قرن هفدهم کتابشناسیهای موضوعی نیز گسترش یافت. در این قسمت نیز باید از آلمان یاد کرد. جیمز ترتیهم فهرست آثار مذهبی را بوجود آورد^{۲۱}. مارتین لیه نیوس کتابشناسیهای دینی، فلسفی و پزشکی را به ترتیب در سالهای ۱۶۷۹، ۱۶۸۲ و ۱۶۸۵ منتشر کرد^{۲۲}. علاوه بر آن، توجه به آثار کرنلیوس وان بگهام^{۲۳} از اهالی هلند نیز ضروری است. او کتابشناسی ادبیات هلندی و کتابشناسی نخستین کتابهای چاپی را منتشر کرد^{۲۴}.

کتابشناسیهای انتقادی نیز کم و بیش بر روند تولید کتابشناسی تأثیر گذارد. این سیاهه‌ها که غالباً در نشریات به چاپ می‌رسید، حاوی نقد و بررسی کتابهای چاپی بود. پاره‌ای از این نشریات که در قرن هفدهم منتشر شد، موجب ارتقاء دانش کتابشناسی شد^{۲۵}.

در قرن هیجدهم دانش کتابشناسی از دو گروه مذهبی بیشتر از گروههای دیگر بهره گرفت. این دو گروه عبارت بودند از ژسوتیها و بندیکتینها^{۲۶} که کتابشناسان آنها فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌ها را بوجود آوردند و نیز به جمع آوری اسناد و تهیه فرهنگهای لغت اهتمام ورزیدند.

در نیمه دوم قرن هیجدهم کتابشناسی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شد و به عنوان یکی از شاخه‌های دانش بشری شناخته شد. در این دوران تولید کتابشناسیها روبه فزونی نهاد و نیاز به

ارائه اصولی برای گردآوری آنها بیشتر احساس شد. نظریه ریچارد دوبری^{۲۷}، معلم ادوارد سوم و اسقف شهر دورهام مبنی بر تدوین کتابشناسیها بر اساس رده‌بندی دانش از اهمیت برخوردار است^{۲۸}.

از دیگر عواملی که بر رشد کتابشناسی تأثیر گذارد، کتابدوستی بود. دوبری^{۲۹} فهرست کتابهای یکی از کتابدوستان فرانسوی به نام دوک دولایه را تهیه کرد. اوسمان^{۳۰} و دوکلاس^{۳۱} نیز فهرستهای مشابهی تهیه کردند. سرانجام، با تحولی که در صنعت و تجارت کتاب بوجود آمد. فن کتابشناسی نیز رو به رشد گذارد و به عنوان یک حرفه شناخته شد و تحقیق در زمینه کتاب به عنوان عاملی عمده در ادبیات مشخص گردید. در این بخش فرانسویان بیش از دیگران مورد توجه اند. در این دوران، فرانسه به عنوان «سرزمین کلاسیک کتابشناسی» معرفی شد و زمانی که فهرست نمایشگاههای کتاب در آلمان متوقف شده بود، فرانسه با انتشار اثری^{۳۲} که به عنوان پیشگام کتابشناسی فرانسه^{۳۳} شناخته می‌شود، توجه دیگران را به خود معطوف کرد. علاقه‌مندی به کتاب و سیاه‌برداری از آن به گونه‌ای که در فرانسه به اوج خود رسیده بود، در انگلستان نمودی نداشت. در این زمان تنها از اثر بنت به نام فهرستهای لندن^{۳۴} می‌توان یاد کرد که از ۱۷۰۰ میلادی به مدت دهسال در تجارت کتاب نقش داشت^{۳۵}. با اینکه در ۱۷۴۹ آخرین فهرست نمایشگاههای کتاب آلمان منتشر شد، ولی کتابشناسیهای موضوعی در آن کشور رشد بیشتری پیدا کرد. یکی از افرادی که در تهیه این نوع کتابشناسی دست داشت، یوهان آلبرت فابریوس بود که کتابشناسیهای متعددی بوجود آورد^{۳۶}. آلبرشت فن هالر، پزشک و شاعر آلمانی نیز کتابشناسیهای را در زمینه علوم طبیعی گردآوری کرد^{۳۷}.

این واقعیت که تعدادی از کتابخانه‌های عمومی قرن هیجدهم با انتشار فهرستهای خود در روند رشد کتابشناسی تأثیر داشته است نباید نادیده گرفته شود. کتابخانه‌های لیدن (۱۷۱۶)، اوترخت (۱۷۱۸)، آکسفورد (۱۷۳۸)، کتابخانه سلطنتی پاریس (۱۷۴۳)، و کتابخانه واتیکان (۱۷۴۷) از جمله کتابخانه‌هایی است که فهرست خود را منتشر کردند. تعدادی از کتابخانه‌های شخصی قرن هیجدهم نیز فهرستهای خود را منتشر کردند. به عنوان مثال، کتابخانه کنت بونادر^{۳۸} شهر درسدن توسط یوهان مایکل فرانک^{۳۹}، ۱۷۵۰، فهرست کایگنات^{۴۰}، و فهرست دوک دولوالیه که بخاطر علاقه‌مندی به کتاب از شهرت برخوردار بوده، توسط دوبوار در ۱۷۸۳، تهیه شده است.

رواج و انتشار سفرنامه‌ها در آن دوران نیز بر رشد کتابشناسی بی‌تأثیر نبود. در این مورد می‌توان از سفرنامه‌های یوهان گئورگ کی سلر^{۴۱} و گئورگ ویلهلم زاپف^{۴۲} نام برد. در این سفرنامه‌ها، نویسندگان از کتابخانه‌های مورد بازدید و فهرستهای آنها سخن گفته‌اند. در ابتدای قرن نوزدهم، فرانسه با انتشار دو اثر برتری خود را در زمینه کتابشناسی به اثبات رساند. ابتدا انتشار نشریه‌ای^{۴۳} در زمینه تجارت کتاب بود که در آن جنبه‌های مختلف کتابشناسی مورد توجه قرار گرفته بود. این اثر تحت نظارت و حمایت دولت منتشر می‌شد. از جمله افرادی که در تهیه این نشریه نقش زیادی داشتند کوئره‌راد^{۴۴} است. این نشریه که مورد توجه و تقلید سایر کشورها قرار گرفت با اینکه چندان دوامی نداشت بسیار پر ثمر بود. دومین اثر، دستنامه کتابداران دوستکار^{۴۵} بود که برونه آن را تهیه کرده و در ۱۸۱۰ به چاپ رساند.

در قرن نوزدهم، پانزر اثر برجسته خود در زمینه «کتابشناسی نخستین کتابهای چاپی در آلمان را منتشر کرد»^{۴۶}. همچنین آثار کایزر^{۴۷}، هاین سیوس^{۴۸} و هایزیش^{۴۹} را که نقطه اوج کتابشناسی آلمان به حساب می‌آیند، نباید از نظر دور داشت. اثر کایزر کتابهای ماقبل ۱۷۰۰،

اثر هاین سیوس آثار منتشر شده سالهای ۱۷۰۰ تا ۱۷۵۰، و اثر هایزیش آثار انتشار یافته سالهای ۱۷۵۰ تا ۱۷۹۷ را در بر می گیرد. این آثار به ترتیب در سالهای ۱۸۱۲، ۱۸۳۳، و ۱۷۹۷ به چاپ رسید، که تنها آخرین کتابشناسی حاوی اطلاعات روزآمد روزگار خود بوده است. بعلاوه رابطه نزدیک کتابشناسی و تجارت کتاب نیز از نکاتی است که باعث برتری کتابشناسی آلمان در این دوران گردید. علاوه بر آن، کتابشناسان آلمانی در پیشبرد کتابشناسی سایر کشورها نیز نقش داشتند که از آن جمله می توان به نقش لورنز^{۵۰} در فرانسه اشاره کرد که به بالاترین سمت در سازمان کتابشناسی ملی این کشور نائل آمد.

انگلستان در قرن نوزدهم در زمینه کتابشناسی به پیشرفتهائی دست یافت. فهرست کتابهای انگلیسی^{۵۱}، اثر لائو و فهرست کتابهای چاپی کتابخانه موزه بریتانیا^{۵۲} از آن جمله است. ایتالیا، کشورهای شمال اروپا از جمله هلند و بلژیک، و نیز کشورهای شرق اروپا از جمله لهستان و مجارستان با انتشار کتابشناسیهای متعددی علاقه خود را در زمینه کتابشناسی به اثبات رساندند. علاوه بر آن در اکثر کشورها، مقالات متعددی نیز در زمینه کتابشناسی منتشر شد.

در قرن نوزدهم، علاوه بر تهیه کتابشناسیها، تدوین نمایه نامهها نیز رواج یافت. ویلیام فردریک پول با انتشار نمایه نامه نشریات ادواری^{۵۳} خود برای اولین بار اندیشه تهیه نمایه نامه جامع نشریات ادواری را مطرح ساخته و به اجرا درآورد. این اثر دربرگیرنده ۴۷۹ نشریه ادواری امریکائی و انگلیسی قرن نوزدهم است که در یک جلد و پنج پیوست منتشر شد.

در اواخر قرن نوزدهم هنری لافونتن^{۵۴} و پل اتله^{۵۵} که از بنیان گذاران مؤسسه بین المللی کتابشناسی^{۵۶} بودند، در کنفرانس بین المللی کتابشناسی بروکسل، اندیشه تهیه کتابشناسی جهانی را ارائه کردند. این فکر مورد توجه دفتر بین المللی کتابشناسی بروکسل، که هدفش انتشار فهرست جهانی و مطالعه در زمینه کتابشناسی بود قرار گرفت. آنها که عملاً فهرست

جهانی خود را قبلاً آغاز کرده بودند، تا سال ۱۸۹۵ حدود ۴۰۰/۰۰۰ برگه را تهیه نمودند، اما قبل از آن یعنی در سال ۱۸۹۱ لافونتن کتابشناسی صلح^{۵۷} را منتشر کرده و اتله نیز دست به تدوین کتابشناسی مقالات حقوقی زده بود. این دو که در ۱۸۹۲ همکاری مشترک را شروع کردند، تا پایان زندگی به همکاری نزدیک خود در زمینه کتابشناسی و مسائل آن ادامه دادند.^{۵۸}

در قرن بیستم نیز تعداد بی شماری نمایه نامه و چکیده نامه های موضوعی توسط ناشرین کشورهای مختلف بوجود آمد. مشهورترین ناشر نمایه نامه های موضوعی شرکت ویلسون^{۵۹} است که تهیه تعداد زیادی نمایه نامه های متفاوت رادر امریکا برعهده دارد. معروفترین تدوین کننده کتابشناسی جاری نیز شرکت باوکر است که کتابهای دستايند^{۶۰} را منتشر می کند. بعلاوه، چکیده نامه های شیمی در ۱۹۰۷، زیست شناسی در ۱۹۲۵، روانشناسی در ۱۹۲۷، علوم پزشکی (ایندکس مدیکوس) در ۱۷۹۷ و سلسله جدید آن از ۱۹۶۰ در امریکا، و فیزیک در ۱۸۹۸ در انگلستان منتشر شد که همچنان ادامه دارد.^{۶۱}

در پایان ذکر این نکته ضروری است که علیرغم نظر کتابشناسان غرب مبنی بر معرفی کنراد گسز به عنوان «پدر کتابشناسی»، دنیای اسلام، پانصد سال پیشتر از آن ابن ندیم را به عنوان بنیان گذار اولیه علم کتابشناسی به جهان معرفی کرده است. آلمان، مهد چاپ دست به تهیه و انتشار نخستین کتابشناسیها زده و سایر کشورهای اروپائی از جمله فرانسه نیز بویژه در قرن نوزدهم در پیشبرد آن سهم عمده ای داشته است. سرانجام، آمریکائیهها از اواخر قرن نوزدهم و شروع قرن بیستم نقش بیشتری را در این زمینه به عهده گرفته اند.

منابع و یاداشتها:

1. Georg Schneider . Theory and history of bibliography . N . y . Columbia university Press, 1934 . P . 271 - 93 .
2. Ostern and Michael .
3. Norman E. Binns. Introduction to historical bibliography . 2d ed. London : Association of Assistant Librarians ,1962. P. 363 - 72.
4. Buchstrasse .
- ۵- الکساندر استیچویچ . کتاب در پویه تاریخ . ترجمه حمیدرضا آژیر و حمیدرضا شیخی . مشهد : آستان قدس رضوی ، ۱۳۷۳ . ص . ۴۱۹-۴۲۶ .
6. Konrd Gesner . Bibliotheca Universalis .
7. J. Christian Bay. "Conrad Gesner(1516-1565) , father of bibliography " in Bibliographical Society of America, Papers . Vol. 10, P. 53-88.
8. Johann Cless and Georg Draud .
9. Francesco Doni . Libraria. Venice;1550.
10. John Bale. Scriptorium Brytannie Catalogus. Basel: 1557-59.
11. Andrew Maunsell. Catalogue of English Printed Books. London:1595.
12. La Croix and Du verdier .Bibliotheqes Francaises. Paris;1584-85.
13. Leibniz.
14. Georg Schneider , P.275.
15. Robert Clavel. Term Catalogues.
16. Jacob de Saint Charles . Bibliographia Parisiana.
17. Nicolas Antonio. Bibliotheca Hispana. Rome:1690.
18. Diego Barbosa Machado . Bibliotheca Lusitana . Lisboa : 1756.
19. Johann Hallervord . Bibliotheca Curiosa . 1676 .
20. James E. Thrope . Principles of Textual Criticism . San Marino : Huntington Library , 1972 .P.50-79 .
21. James Tritheim . Catalogue of Church Authors .
22. Martin Lipenius. Bibliotheca realis Theologica,...Philosophica, and Medica .
23. Cornelius Van Beugham . Incunabula . Amsterdam : 1688.
24. K. Burton. Subject bibliographies and their Compilation" in : Vito J. Berni, ed. Essays on Bibliography. N.J.; Scarecrow press, 1975. P.268-272.
- ۲۵- این نشریه از ۵ ژانویه ۱۶۶۵ بانام Journal des scavans و از ۱۸۱۶ با عنوان Journal des savants انتشار یافت . برای این نشریه پنج هدف مشخص شده بود که تا سالها نخستین هدف ، یعنی سیاهه کردن کتابهای چاپ شده در اروپا ، همراه با شرح مختصری از محتوای آن بیش از دیگر اهداف مورد توجه بود . بنابراین ، نشریه تا مدتها به عنوان وسیله‌ای برای نقد و بررسی کتاب بکار گرفته می شد . نشریه انگلیسی Philosophical

Transactions-حدود سه ماه بعد از آن یعنی در ۶ مارس ۱۶۶۵ انتشار یافت که در آن علاوه بر مقالات علمی سیاهه‌ای از کتابهای جدید نیز درج می‌گردید .

26. Jesuits and Benedictines .
27. Richard de Bury . Philobiblon .
28. Margaret Egan and Jesse Shera . Foundations of a theory of bibliography" Library Quarterly . 22 ; Apr. 1952, p 125-137.
29. Debure. The Bibliographic instructive.Paris: 1763.
30. Osmant.Dictionnaire typographique.Paris;1768.
31. Duclas.Dictionnaire bibliographic. Paris:1790.
32. Catalogue heddomadaire des lives nouveaux qui se publient en france of chez I etranger . 1763-9.
33. Bibliographie de Ia France.
34. Bent. London Catalogues.
35. Norman E. Binns.
36. Mathilde M. Verner. "Johann Albert Fabricious; 18th. century scholar and bibliographer". In: Essays on Bibliography,p. 410-425.
- 37.Albercht Von Haller. Bibliotheca botanica, anatomica, chirurgica, medicinae practicae. zurich: 1771-7.
38. Count of Bunau .
39. Johann Michael Francke .
40. Gaignat .
41. Johann Georg Keyssler . Neueste Reise durch Teutschland,Hanover:1740.
42. Georg Wilhelm Zapf.Reise in einigen Klostern Schwabens,Erlangen,1786.
43. Journal general de l'mprimerie .
44. Querad .
45. Brunet.Manual de lamateur des livres.paris;1910.
46. Panzer.Annales Typographici.Norimbergae:1793-1803.
47. Kayser.
48. Heinsius .
49. Hinrichs .
50. Lorenz .
51. Low.English Catalogue of Books.London:1864.
52. The catalogue of printed Boods in the library of the British Museum. London;1881-1904.
53. William Fredrick Poole. Pool;s Index to Periodical literature.Boston; 1991-1907.
54. Henry LaFontaine .
55. Paul Otlet .
56. Institut International de Bibliographie (IIB) .
57. Essai de bibliographie de la Paix .
58. Helmut Arntz. International Federation for Documentation in Encyclopeclia of Library and Information Science. edited by Allenkent. New york : Marcel Dekker/19 -Vol.12.P.377-402.

59. H.W.Wilson .

60. Books in print. R.R.Bowker/1948.

61. Eugene P. Sheehy . Guide to Reference Books . lothed. Chicago ; ALA,1986.